

УДК 94(36):477

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.1.3>

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС КРИМСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ (КІН. 1917 – ПОЧ. 1918 РР.)

Гутів Б.І.,
*доктор філософії в галузі знань «Право»,
доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8535-3590>
e-mail: bohdan.gutiv@lnu.edu.ua*

Гутів Б.І. Становлення та правовий статус Кримської Демократичної Республіки (кін. 1917 – поч. 1918 рр.).

Стаття присвячена аналізу подій, які передували утворенню Кримської Демократичної Республіки в 1917 р., а також характеристиці її правового статусу.

Автором встановлено, що саме територія Криму була ядром Кримського ханства, яка була анексована російською імперією у 1783 р. у порушення Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Століття панування в Криму російської імперії залишилось в історії як «чорне століття», що зумовило пригнічений стан кримськотатарського народу, який, відтак, об'єктивно гостро ставив завдання свого соціального і національного визволення, прискорення процесів перетворення на модерну націю.

Встановлено, що у 1880-х рр. розпочався процес кримськотатарського відродження, тобто становлення модерної етнонації. Поштовхом до цього процесу стало створення першого друкованого видання кримськотатарського народу – просвітянської громадської газети «Терджиман» у 1883 р. Наступною значущою подією боротьби кримськотатарського народу за свою незалежність стало створення організації «Ватан» у 1908 р. Номаном Челебіджіханом.

На підставі аналізу наукових публікацій автором встановлено, що національно-визвольний рух в Криму був відповідником Українського національного конгресу у квітні 1917 р. Зокрема у 1917 р. в Криму відбувалося кілька процесів – демократичної революції, українізації та відродження кримськотатарської національної державності. У грудні Перший Курултай ухвалив рішення про створення Кримськотатарської Демократичної Республіки та формування кримськотатарського національного уряду. Було створено першу демократичну Конституцію кримськотатарського народу, в якій було задекларовано принципи поділу влад, рівності всіх громадян перед законом, свободу релігії тощо. Однак у січні 1918 р. більшовицька армія захопила територію півострова і розпочала червоний терор, внаслідок чого було припинено існування Кримської Демократичної Республіки.

Ключові слова: Кримське ханство, Кримська Демократична Республіка, кримськотатарський національний рух, етнонація, Центральна рада, Мусвиконком, Курултай, Конституція, Номан Челебіджіхан, Джафер Сейдамет.

Hutiv B.I. The Formation and Legal Status of the Crimean Democratic Republic (late 1917 – early 1918).

The article analyzes the events preceding the establishment of the Crimean Democratic Republic in 1917 and characterizes its legal status.

The author establishes that the territory of Crimea was the core of the Crimean Khanate, which was annexed by the Russian Empire in 1783 in violation of the Kyuchuk-Kainarji Peace Treaty. The century of the Russian Empire's domination of Crimea remains in history as the "black century", which led to the depressed state of the Crimean Tatar people, which objectively raised the task of its social and national liberation, accelerating the process of transformation into a modern nation.

It is established that in the 1880s the process of Crimean Tatar revival, i.e. the formation of a modern ethnation, began. The impetus for this process was the creation of the first printed edition of the Crimean Tatar people, the enlightened public newspaper *Terdzhiman* in 1883. The next significant event in the struggle of the Crimean Tatar people for their independence was the creation of the organization "Vatan" in 1908 by Noman Çelebijihan.

Based on the analysis of scientific publications, the author establishes that the national liberation movement in Crimea was the equivalent of the Ukrainian National Congress in April 1917. In particular, in 1917, several processes took place in Crimea: the democratic revolution, ukrainianization and the revival of Crimean Tatar national statehood. In December, the First Kurultai decided to establish the Crimean Tatar Democratic Republic and form the Crimean Tatar national government. The first democratic constitution of the Crimean Tatar people was created, which declared the principles of separation of powers, equality of all citizens before the law, freedom of religion, etc. However, in January 1918, the Bolshevik army seized the territory of the peninsula and began the Red Terror, which resulted in the termination of the Crimean Democratic Republic.

Key words: Crimean Khanate, Crimean Democratic Republic, Crimean Tatar national movement, ethnation, Central Council, Muscovy Executive Committee, Kurultai, Constitution, Noman Çelebijihan, Jafer Seydamet.

Постановка проблеми. Актуальність теми статті зумовлена тим, що історичні долі України і Криму взаємоперепліталися упродовж багатьох століть. Окупація Кримського півострова у 2014 р. російською державою актуалізує потребу глибшого дослідження різних періодів існування Кримського півострова та, зокрема, революційних подій, які відбулися тут на початку ХХ ст. Ми можемо пересвідчитись в тому, що захоплення цих земель росією в різні періоди було нічим іншим як актом анексії півострова та порушенням тих чи інших міжнародних договорів. Внаслідок цього, відбувалась насильницька русифікація, репресії проти українського та кримськотатарського народів. Одним з факторів, що свідчили про бажання кримськотатарського народу звільнитись від російського гніту та здобути свою незалежність, стало утворення у 1917 р. Кримської Демократичної Республіки та прийняття першої демократичної Конституції кримських татар.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які займались історико-правовим дослідженням революційних подій на території Кримського півострова на початку ХХ ст., слід виокремити: Т. Бикову, О. Копиленку, А. Іванця, А. Когуту, О. Пасечник, М. Панчука, Р. Хаялі, В. Січинського, П. Тарана, Д. Шигаля, В. Капліну, Л. Якубову та ін.

Метою даного дослідження є висвітлення історичних та політико-правових передумов становлення і функціонування Кримської Демократичної Республіки як прояву державотворчого процесу кримськотатарського народу.

Вклад основного матеріалу. Відродження національної самосвідомості поглиблює інтерес до минулого українського народу, правдивої історії. Одним з маловисвітлених аспектів є питання про формування сучасної території України, її кордонів [1, с. 3].

Територія Криму в XV-XVIII ст. була ядром Кримського ханства, в межах якого розвивалися кримськотатарські мистецтво, література і культура та менталітет загалом. У 1783 р. російська імперія у порушення Кючук-Кайнарджийського мирного договору анексувала цю державу, що мало катастрофічні наслідки для кримськотатарського народу. В його історичній пам'яті 1780-1880-ті рр. залишилися як «чорне століття». Знищення кримської державності, різка зміна соціокультурних стандартів – фактично примусовий та швидкий за історичними мірками перехід із одного цивілізаційного простору в інший, обмеження у релігійній та культурній сфері, масове обезземелення селян, інтенсивна колонізація Криму, «вичавлювання» за його межі або репресії до нелояльних елітних груп та адміністративно-поліцейський тиск російської імперії загалом призвели упродовж кінця XVIII – поч. ХХ ст. до шести хвиль масової міграції кримських татар до Османської імперії. Щодо їхнього вкрай деструктивного впливу на корінний народ Криму зазначимо, що лише у 1860-1862 рр. (ця міграційна хвиля почалася ще під час Кримської війни) з Батьківщини виїхало понад 192 тис. кримських татар, що становило практично дві третини від їхньої загальної кількості [2, с. 28-29]. Натомість, до Криму прибували українці, які, зокрема, колонізували степові райони півострова, освоюючи землі для хліборобства. Крім того, для несення охоронної служби на кримське узбережжя в цей час було переселено частину українських козаків. Багатьох українців залучали до робіт на соляних промислах, а також до будівництва кораблів у Севастополі. За даними перепису 1897 р., в Криму мешкало 63 тисячі українців [3, с. 21-22].

Пригнічений стан кримськотатарського народу в імперії Романових об'єктивно гостро ставив завдання його соціального і національного визволення, прискорення процесів перетворення на модерну націю. Провідну роль у їхній реалізації, модернізації освітньої, політичної та інших сторін кримськотатарської спільноти наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграла різночинна національна інтелігенція. А розпочався процес кримськотатарського відродження, тобто становлення модерної етнонації, у 1880-х рр. [2, с. 32].

У житті кримських татар стали проглядатися просвітницькі тенденції, що забезпечили реформування освіти, зародження національної публіцистики і літератури, заснування громадських і політичних організацій, з'являються видання, які мають світський характер. У 1883 р. завдяки старанням Ізмаїла бей Гаспринського з'явилося перше друковане видання кримськотатарського народу – просвітянська громадська газета «Терджиман» (Перекладач), що виходила в Бахчисараї. Цей друкований орган став важливим інструментом підвищення рівня правової культури та самосвідомості кримськотатарського народу [4, с. 61], а маленьке місто Бахчисарай вже наприкінці XIX ст. перетворилося на один з провідних центрів інтелектуального життя тюрків і мусульманського світу [2, с. 32].

Наступний етап боротьби кримськотатарського народу за незалежність пов'язують з ім'ям Номана Челебіджіхана. Саме з ним пов'язують створення національно-визвольної організації кримських татар «Ватан» (Батьківщина) у 1908 р., основними ідеями якої були самоствердження кримськотатарського народу та звільнення його з-під влади російської імперії.

У Стамбулі представниками «покоління 1908 року» було утворено кримськотатарський літературний гурток «Яш-татар Язилари». Один з його організаторів А. Одабаш свідчив, що гурток «головним чином мав на меті вироблення суто кримськотатарської мови та очищення її від турецької». Це був ще один крок до формування модерної кримськотатарської ідентичності, адже і коло І. Гаспринського, і активісти «покоління 1908 року» для друку використовували нову літературну тюркську мову, створену на основі османської турецької [2, с. 39].

Отже, як бачимо, на початку XX ст. виникали численні національно-визвольні організації, метою яких було встановлення автентичності і незалежності кримськотатарського народу та звільнення його з під гніту російської імперії. Відтак, визрівало питання відновлення державності кримськотатарського народу.

На думку проф. О.Л. Копиленка, перший поштовх саме «державотворчим процесам» в Криму (хоча цей термін в даному контексті можна застосовувати з певною мірою умовності) дала Лютнева революція 1917 р. Тоді на півострові виразно формуються три політичні крила [5, с. 5]: ліве, на чолі з секретарем Курултаю А. Боданінським, центр, представлений, не без застережень, насамперед муфтієм Н. Джиханом, і праворадикали на чолі з Дж. Сейдаметом [6, с. 291], кожне з яких мало своє бачення майбутнього [5, с. 5].

Загалом кримська ситуація в чомусь нагадувала київську, де на початку березня 1917 р. функціонували «Виконавчий комітет ради об'єднаних громадських організацій» (представники кадетів, земства, меншовиків, кооператорів), Київська рада робітничих депутатів і, нарешті, Центральна Рада, що уособлювала національний шлях розвитку [5, с. 5]. Тут конкурували кілька проєктів майбутнього політичного устрою. Півострів був місцем, де проходили фронти російської громадянської війни. Жодна з російських сторін не хотіла визнавати право кримських татар на самовизначення, а коли й робила це (як, наприклад, більшовики), то лише для приховування справжніх намірів, спрямованих на «роздмухування світової революції» [2, с. 9].

Як зазначає Т. Бикова, найбільш визначними діячами національного руху кримських татар у 1917 р. були Номан Челебіджіхан та Джафер Сейдамет. Вони очолили два його напрями – духовний та світський [7, с. 53]. 25 березня у кримських татар відбувся з'їзд мусульман Криму. На цьому з'їзді був обраний Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком) з 50 осіб на чолі саме з Н. Челебіджіханом. Його ж було обрано і верховним муфтієм мусульман Криму. У квітні Тимчасовий уряд визнав, що до повноважень Мусвиконкому належать всі справи кримських татар. В. Скальський стверджує, що саме цей з'їзд був відповідником Українського національного конгресу у квітні 1917 р. [3, с. 248]. Щодо Д. Сейдамета, то спочатку він був військовим міністром, а потім замість Челебіджіхана очолив кримськотатарський уряд. Завдяки їхній діяльності рух кримських татар набув організаційної оформленості та почав відігравати важливу роль у подальшому розвитку подій [7, с. 53].

Влітку 1917 р. після оголошення автономії України І Універсалом встановились партнерські стосунки між УЦР і Тимчасовим Кримсько-мусульманським виконавчим комітетом, який був ке-

рівним центром кримськотатарського національного руху. Вони базувалися на платформі боротьби з російським централізмом за перетворення постцарської росії в демократичну федерацію, визнання українським керівництвом кримськотатарського народу суб'єктом самовизначення в Криму [8, с. 54]. Видається газета «Голос татар» під девізом «Хай живе Федеративна Демократична Республіка», що була рупором політичної програми Мусвиконкому, затвердженої 22 липня. Тоді ж, у липні, утворюється потужна татарська «Національна партія», відома під назвою «Мілли фірка» [9, с. 10]. Згодом програма саме цієї партії стала основою для формування Основних законів, а відтак і правового статусу Кримської Демократичної Республіки.

У вересні 1917 р. кримськотатарська делегація брала активну участь у З'їзді народів, що відбувся у Києві. Під час з'їзду було прийнято рішення про створення в Криму національно-персональної автономії [7, с. 53]. На думку А. Іванця та А. Когута, саме тут вперше публічно прозвучало знакове слово «Курултай» [2, с. 70]. В результаті, III Універсал оголосив утворення УНР на території, що включала, зокрема, «Таврію (без Криму)» [8, с. 54].

20 листопада 1917 р. у Сімферополі почала свою роботу надзвичайна нарада, яка була скликана земським зібранням Таврійської губернії. У ній взяли участь делегати від рад робітничих, селянських та солдатських депутатів, органів земського та міського самоврядування, представники різних партій, усього близько 400 осіб. На нараді було прийнято дуже важливе рішення про створення з представників самоврядування, громадських та політичних організацій Ради народних представників, яка мала скликати Кримські установчі збори [4, с. 62].

20–22 листопада в Сімферополі відбувся з'їзд делегатів міських дум, земств, місцевих рад за участю різних національних організацій, у т. ч. українських і Мусвиконкому (за винятком представників партій лівого спрямування та кадетів). З'їзд не визнав повноважень Раднаркому росії, а висловився за співробітництво з Центральною Радою, в т. ч. і щодо вирішення питання про північні повіти Таврійської губернії. На з'їзді був створений антибільшовицький уряд Таврійської губернії – Рада народних представників (РНП) як тимчасова вища влада в Криму. До президії РНП було обрано представників національних організацій, зокрема українських і кримськотатарських [10, с. 131]. Проте, як вважає більшість дослідників, через різносторонність партійних груп, РНП не мала реального політичного впливу, хоч і претендувала на місце центрального органу влади, наділеного вищими законодавчими та виконавчими повноваженнями.

26 листопада 1917 р. у Бахчисараї відкрився Курултай, роботу якого очолювали лідери Мусвиконкому – Н. Челебіджіхан, А. Озенбашли, Д. Сейдамет, А. Айвазов та ін. Розпочавши свою роботу як установчі збори кримськотатарського народу, Курултай продовжив її як постійно діючий орган влади – кримськотатарський парламент. Фактично це був представницький орган кримськотатарського народу, оскільки у його виборах взяли участь понад 70 % татарського населення Криму. Мусвиконком передав Курултаю свої повноваження [3, с. 251].

На пропозицію Д. Аблаєва після дискусій було ухвалено рішення обрати по одному голові Курултаю від кожного кримського повіту. Ними стали: Ш. Гаспринська від Євпаторійського, Н. Челебіджіхан від Орського (Перекопського), Д. Сейдамет від Ялтинського, А. Хільмі від Сімферопольського, Аджі Бедредін від Феодосійського повіту. Натовп з ентузіазмом зустрів народних обранців. Їх прийшли також привітати від Бахчисарайської міської думи А. Хадживатов, від єврейського товариства (іудеїв) С. Малинський, від солдат Сеїт Амет ефенді, від імені українців гарнізонів Криму солдат Саленко, від чорноморців-українців матрос Ткачов, член Української Центральної Ради та УПСР Й. Переверзев-Розсуда. Д. Сейдамет згадував: «Всім нам, особливо мені, було дуже приємно бачити делегацію з Києва від Української Ради, від чого наші дружні відносини і повага до українців, особливо професора Грушевського, зросли». На ім'я Курултаю надійшло також вітання від голови Українського генерального військового комітету С. Петлюри. Є інформація про участь в урочистостях представників караїмського народу [2, с. 92-93].

Курултай працював із 26 листопада до 13 грудня 1917 р. Під час роботи Курултаю серед його делегатів майже з першого дня досить чітко проявилися два підходи щодо того, на яких засадах формувати державну владу в Криму. Ця розбіжність знов була пов'язана з пошуком «союзників у владі». Більшість депутатів відстоювала точку зору про необхідність вступу в союз із Радою народних представників, її послідовником був Дж. Сейдамет. Інша група депутатів уважала за необхідне залучити до влади представників трьох політичних сил, які на той момент володіли матеріальною та моральною силою, зокрема Ради народних представників, кримськотатарського парламенту та більшовиків; цей проект організації влади відстоював Н. Челебіджіхан. Але саме

ця точка зору виявилася хибною. Більшовики, зі свого боку, поставили умови, що унеможливили подальші переговори [4, с. 63].

13 (26) грудня 1917 р. о 12 годині 30 хвилин на знак урочистості моменту депутати відкрили підсумкове засідання національних установчих зборів у залі Дивану у Ханському палаці. Головував на засіданні Н. Челебіджіхан. На порядку денному стояли питання: 1) ухвалення тексту Основних законів; 2) перетворення національних установчих зборів у національний парламент; 3) утворення Ради директорів Кримськотатарського національного уряду; 4) прийняття пропозицій статей до Основних законів; 5) про передачу повноважень одним директором іншому. В процесі роботи Курултаю було прийнято рішення створити Основний закон [2, с. 102].

Для розробки тексту «Кримськотатарських основних законів» (Конституції Кримської Демократичної республіки) була створена спеціальна комісія у такому складі: Номан Челебіджіхан, Джафер Сейдамет, Джафер Аблаєв і Асан Сабрі Айвазов. Доцільно зазначити, що всі вони були високоосвіченими людьми. Кримськотатарські основні закони були прийняті делегатами Курултаю одногосно 13 грудня 1917 р. [4, с. 63]. Тоді ж і було проголошено Кримську Демократичну (Народну) Республіку (ст. 16 Конституції).

Як зазначає О. Пасечник, Конституція Кримської Демократичної Республіки знаменувала собою новий період у розвитку проектів державного облаштування Криму. Вперше це державне утворення було проголошено не лише як політичний, а й як територіальний суб'єкт, що мав певну територію в межах кримського півострова [11, с. 27-28].

Про форму державного устрою Криму безпосередньо в Конституції не йшлося. Проте відсутність навіть згадки про автономний устрій у складі російської федерації свідчить про чітке спрямування «батьків» кримськотатарської Конституції на державний суверенітет півострова. До того ж ст. 7 Конституції фіксувала визнання Курултаєм «повної незалежності законодавчої, виконавчої, судової влади так само, як і врахування кожної з них в системі національного самоуправління» [12, с. 59].

Курултай визнавав за всіма народностями право на повне самовизначення – це один із ключових пунктів цієї Конституції, що цілком відповідав тим демократичним принципам, які сповідував Челебіджіхан (ст. 1) [4, с. 63]. Для реалізації цього права засновувався «постійний Парламент (Меджліс-і-Мебусан)», який обирався «усім населенням (жінками і чоловіками) на основі вільних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні» (ст. 2) [5, с. 11-12]. Термін повноважень Меджлісу становив 3 роки.

Виконавча влада за Конституцією уособлювала «Татарський національний уряд» (його очолив Н. Челебіджіхан), який складався з кількох дирекцій: 1) просвіти, 2) релігійних справ, 3) фінансів і вакуфних земель (вакуфні землі – це землі, вилучені з цивільного обігу і призначені на релігійні та благодійні цілі. – Примітка Б.Г.), 4) юстиції, 5) зовнішніх зносин.

Щодо судової гілки влади, то Конституція прямо не передбачала створення певних судових інстанцій, однак, виходячи з аналізу її норм, можна зробити висновок, що це завдання покладалося на Дирекцію юстиції. Відповідно до Конституції саме вона мала завданням розв'язувати спірні питання татарського народу на основі шариату, національних звичаїв, традицій суспільного життя і моралі татар.

На думку проф. О.Л. Копиленка, кримськотатарські лідери намагалися відтворити в Криму модель, котру змогла реалізувати в масштабах України Центральна Рада, під егідою якої готувалося скликання Українських установчих зборів. Про це свідчать слова Д. Сейдамета: «Привітати Раду з Україною з тим, щоби вона привітала нас з Кримом» [5, с. 14].

Проте, у січні 1918 р. Червона армія вторглася до Криму та окупувала Сімферополь; серед багатьох інших жертв, Челебіджіхан був заарештований, доставлений до севастопольської в'язниці і страчений там 23 лютого. Внаслідок анексії Криму більшовицькими військами Кримська Демократична Республіка припинила своє існування.

Висновки. Отже, з початком Першої світової війни в російській імперії розпочалися репресії, спрямовані виключно проти татар будь-якої соціальної належності. Це була неприхована сегрегація – людей переслідували лише за національною ознакою. Царський уряд розпочав планомірну депортацію татарського народу – «як неблагонадійного» – вглиб імперії. В ході цих подій, до 1917 році в Криму відбувалося кілька процесів – демократичної революції, українізації та відродження кримськотатарської національної державності. У грудні, за підтримки Української Центральної Ради, Перший Курултай ухвалив рішення про створення Кримськотатарської Демо-

кратичної Республіки, ухвалив першу демократичну Конституцію кримськотатарського народу та сформував кримськотатарський національний уряд. Незважаючи на своє нетривале існування, Кримська Демократична Республіка залишила вагомий слід в прагненні кримськотатарського народу на свою національну та територіальну автономію, зокрема як складова частина Української держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ганжа О.І., Захарчук Б.І. Проблема державних кордонів України (1917–1940 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. Вип. 2. С. 3–10. URL: http://resource.history.org.ua/publ/Piufsp_1992_2_2.
2. Іванець А., Когут А. Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб. Київ: К.І.С., 2019. 448 с.
3. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України; Відп. ред. В.А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с.
4. Шигаль Д.А., Капліна В.А. Перший Курултай Кримськотатарського народу 1917 року: історико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Право* / гол. ред. Ю.М. Бисага. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Т. 1. Вип. 52. С. 60–64.
5. Копиленко О.Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу: монографія. Київ: Таксон, 2002. 342 с.
6. Хаялі Р.І. Політико-правовий статус Криму в програмних документах Тимчасового кримського мусульманського виконавчого комітету і татарської партії (березень – жовтень 1917 року). *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 285–292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2013_49_35.
7. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2011. 247 с.
8. Іванець А.В. Кримське питання в політиці Української Народної Республіки періоду Директорії (кін. 1918–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НДІ українознавства. Київ, 2016. 227 с.
9. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. Київ: Таксон, 2001. 362 с.
10. Панчук М. Крим в етнополітичному вимірі / Авт. кол.: М. Панчук (керівник), Г. Бекірова, В. Ганкевич, О. Галенко, Т. Горбань, В. Войналович, О. Калакура, В. Котигоренко, О. Ляшенко, Н. Макаренко, Д. Омельчук, Ю. Поліщук, О. Рафальський, Р. Хаялі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
11. Пасечник О.В. Положення національної Конституції кримськотатарського народу 1917 року у Контексті реалізації політико-правових поглядів Ч. Челебієва. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. S.R.L. Publicație științifico-practică de drept. Національний юридический журнал: теория и практика. О.О.О. Научно-практическое правовое издание. *National law journal: theory and practice*. L.L.C. Scientific and practical publication in law. Респ. Молдова, 2014. С. 27–30.
12. Таран П. Конституція демократичної Кримської республіки та мусульманського виконавчого комітету 1917 р. у проектах партії «Міллі-Фірка». *Українська орієнталістика*. 2011. № 6. С. 56–61.